

ИДЕЯТА НА ХРИСТИЯНСКИЯ УНИВЕРСАЛИЗЪМ В РАМКИТЕ НА ИСИХАЗМА В БЪЛГАРИЯ И ВИЗАНТИЯ ПРЕЗ XIV ВЕК

Илия ЕВАНГЕЛЮ (Солун)

В Източна Европа и особено на Балканския полуостров XIV век се характеризира с господството на исихазма в църковния и по-конкретно в духовния живот на православните народи. Исихазмът, както е известно, е духовно движение, което се появява и развива в лоното на източното монашество. Корените му се крият в дългогодишната мистична традиция на Изтока, който след като се покръства, тясно се свързва с монашеството¹.

Тази мистична традиция, която намира почва в рамките на източното монашество, по естествен път се разпространява и в славянския свят след

¹ Вж. повече за основите на исихазма в **Hausherr, I.** *La Méthode d' oraison Hésychaste.* — в: *Orientalia Christiana*, 9, 1927, 2, 101–210; от същия автор, *Note sur l'inventeur de la méthode d'oraison hésychaste.* — в: *Orientalia Christiana*, 20, 1930, 3, 179–182; **Jugie, M.** *Les origines de la méthode de l'oraison des hésychastes.* — в: *Echos d' Orient*, 30, 1931, 179–185; **Lossky, VI.** *The Vision of God,* (transl. by A. Moorhouse) American Orthodox Press, 1963; **Meyendorff, J.** *St. Gregory Palamas and Orthodox Spirituality,* St. Vladimir's Seminary Press, 1974; от същия автор, *A Study of Gregory Palamas,* (transl. by G. Lawrence), St. Vladimir's Seminary Press, 1974; **Patasci, G.** 'Ο Παλαμισμός πρό τοῦ Παλαμᾶ — в: *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, 64, 1981, 33–41; **Gillet Lev Archim.,** *The Jesus Prayer,* St. Vladimir's Seminary Press, 1987; **Florovsky, G.** *The Byzantine Ascetic and Spiritual Fathers,* (transl. by R. Miller и др.) Büchervertriebsanstalt 1987; **Ματσούκα, Ν.** *Δογματική και συμβολική θεολογία Β΄.* 'Εκθεση της ορθόδοξης πίστεως σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανοσύνη, [Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη, 3] *Θεσσαλονίκη* 1992, 513–514, *Δεληκωστοπούλου 'Α.,* 'Η ἐξέλιξη τῆς μυστικῆς θεολογίας στήν 'Ανατολική 'Ορθόδοξη 'Εκκλησία, 'Αθήνα, 199; **McGinn, B., McGinn — Ferris, P.** *Early Christian Mystics. The Divine Vision of the Spiritual Masters,* New York, 2003; **Harmless, W.** *Desert Christians. An Introduction to the Literature of Early Monasticism,* Oxford University Press, 2004; *Σκαλτσῆ, Π.* 'Η παράδοση τῆς κοινῆς καί τῆς κατ' ἰδίαν προσευχῆς. Μὲ εἰδικὴ ἀναφορὰ στὸ 'Ωρολόγιο τοῦ Θηκαρά, *Θεσσαλονίκη*, 2008.

неговото покръстване². Ранното запознаване на славяните и особено на българите с мистицизма на източното християнство им позволява да се адаптират към него, както и да се създадат необходимите предпоставки, за да могат да проследят развитието на мистицизма, който има голям принос за развитието на византийското монашество и води до раждането на исихазма³.

И ето че, когато св. Григорий Синаит (ок. 1265—1346) се установява в Парория, южнославянският свят и по-точно монасите вече са узрели духовно, за да разберат и да оценят учението му. Това обяснява, според

² Ранната връзка на славянския, и по-специално на българския народ, с мистицизма на източното християнство се потвърждава не само от разпространението на съчиненията, като например „Патерик“ и „Лествица“ на Йоан Схоластик, които са носители на мистичната духовност, а също така и от голямото развитие на пустинното монашество, особено в България, какъвто е случаят със св. Йоан Рилски. Относно превода на Патерика и разпространението му в славянския свят вж. **Mareš, F.** Welches griechische Paterikon wurde im IX Jahrhundert ins Slavische übersetzt? — в: *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse*, 109, 1972, 19, 205—221; **Veder, W. R.** La tradition slave des Apophthegmata Patrum (Aperçu de l'économie de la collection systématique). — в: *Slovo*, 24, 1974, 59—94; **Николова, С.** Патеричните разкази в историята на старата българска литература, С., 1980; **Белова, Л. Б.** (съст.), *Азбучно — Иерусалимският патерик. Указател на началните слова*, СПб., 1991. Относно превода на Лествицата и разпространението ѝ в славянския свят вж. **Богдановић, Д.** Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности, [Византолошки Институт. Посебна Издања, 11] Београд, 1968; **Ταχιάου, 'Α. Αί.** 'Η ἐπιδραση τῆς Κλίμακος τοῦ Ἰωάννου Σιναΐτου στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῶν ὀρθοδόξων Σλάβων. — в: *Βυζάντιο, Σλάβοι, Ἅγιον Ὅρος. Ἀναδρομὴ σὲ ἀμοιβαίες σχέσεις καὶ ἐπιδράσεις*, Θεσσαλονίκη, 2006, 167—199. За св. Йоан Рилски и неговия принос за развитието на южнославянското монашество вж. **Иванов, Й.** Св. Иван Рилски и неговият манастир, С., 1917; **Дуйчев, И.** Отшелникът Иван Рилски, Страници от миналото, С., 1983, 185—204; от същия автор, *Рилският светец и неговата обител*, С., 1990 (=1947); **Пулос, П.** Св. Иван Рилски вечен небесен покровител на българския народ. Опит за обширна биография на светеца с кратко приложение за странстванията и чудесата на светите му мощи и за историята на Рилския манастир, С., 1992; **Γόνη, Δ.** Ὁ ὅσιος Ἰωάννης ὁ Ριλιώτης. Προλεγόμενα στὰ ὑμναγιολογικὰ ἑλληνικὰ κείμενα, [Ἑμναγιολογικὰ Κείμενα καὶ Μελέτες, 4] Ἀθήνα 1997.

³ За връзките и разпространението на исихазма в славянския свят и в частност в България вж. **Ангелов, Д.** Към историята на религиозно-философската мисъл в средновековна България — Исихазъм и Варлаамитство. — в: *Известия на Българското историческо дружество*, 25, 1967, 73—92; от същия автор, *Исихазъмът — същност и роля*. — в: *Palaeobulgarica*, 5,

нас, големия отзвук, който учението му имало сред южнославянските монаси и главно сред българите, които почти веднага го възприемат и създават многонационалната монашеска общност Парория. Тя играе определяща роля в последващото разпространение на исихазма сред южните славяни и става прототип на исихастка лавра за целия славянски свят⁴.

В общността на Парория славянските монаси са въвеждани не само в молитвено то занимание, което води към съзерцанието на Божията светлина и на съединението с Бог, но се запознават с учението на исихазма като цяло. Главната особеност на исихасткото учение била точното

1981, 4, 56—78; Прохоров, Г. М. Исихазм и общественная мысль в Восточной Европе в XIV веке. — в: Труды Отдела древнерусской литературы, 23, 1968, 86—108; Иванова, Кл. Някои моменти на българо-византийските литературни връзки през XIV век (Исихазмът и неговото проникване в България). — в: Старобългарска литература, 1, 1971, 209—242; Ταρνανίδης, Ί. Ίστορία τῆς Σερβικῆς Ἐκκλησίας. Πανεπιστημιακὲς παραδόσεις, Θεσσαλονίκη, 1986, 77—82; от същия автор Ίστορία τῶν Σλαβικῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, τόμ. Α΄, Ίστορία τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, Θεσσαλονίκη 2005, 81 и т. н.; Гόνη, Δ. Ίστορία τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν Βουλγαρίας καὶ Σερβίας, Ἀθήνα 1999, 82 и т. н. και 205 и т. н.; от същия автор, Μοναχισμὸς καὶ ἡσυχασμὸς στὴ Βουλγαρία (τὴν ἐποχὴ τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων). — в: Β΄ Συμπόσιο „Н Македония κατά τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων“, Θεσσαλονίκη 14—20 Δεκεμβρίου 1992, Θεσσαλονίκη 2002, 587—614; Podskalsky, G. Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien, 865—1459, München 2000, 101 и др.

⁴ Сведения за личността и делото на Григорий Синаит изследването черпи от Житието, което написва патриарх Калист I в негова памет. Вж. Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτου συγγραφεὶς παρὰ τοῦ ἀγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Καλλίστου, изд. в Байер, Х. Ф. Калист I, патриарх Константинополя. Житие и деятельность иже во святых отца нашего Григория Синаита (Введение, критическое издание греческого текста и русский перевод), Екатеринбург, 2006, 106—227; Срв. Гόνη, Δ. Τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Καλλίστου Α΄, Ἀθήναι 1980, 29—68. За Григорий Синаит и обителта му в Парория вж. Радченко, К. Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. Киев, 1898, 51 и т. н.; Яцимирский, А. И. Из критико-литературных наблюдений над Житием Григория Синаита. — в: Византийский Временник, 15, 1908, 300—331; Киселков, В. Средновековна Парория и Синаитовият манастир. — в: Сб. в чест на В. Н. Златарски, С., 1925, 103—118; от същия автор, Григорий Синаит, представител на мистицизма във Византия през XIV в., С., 1928; Попруженко, М. Г. Из истории религиозного движения в Болгарии в XIV. — в: Славия, 7, 1928, 536—548; Turdeanu,

спазване на патристичната традиция на Църквата. Така би трябвало да се обясни упоритостта на исихастите при точното спазване на църковния канон не само по въпроси, свързани с типика, но и с църковното управление и организация. Тук те се базират и на универсалното сближаване на Църквата, която определят не като местна общност, а като наднационално общество, в което участвали всички православни християни без значение от произхода им. Това сближаване позволява на исихастите да създадат многонационални монашески общности, както тези в Парория, където славяни и гърци заедно се обучават в атмосфера на взаимно разбирателство и съгласие. Тази атмосфера в общностите на исихастите придава на движението им универсален характер⁵.

Освен това съвместното съществуване дава по-широки духовни и културни резултати. От една страна, сближава християните в този регион, като благоприятства за по-дълбокото им опознаване и укрепване на връз-

Ém. Littérature Bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les pays Roumains, [Travaux Publiés par l' Institut d' Études Slaves, 22] Paris, 1947, 5—15; **Сырку, П.** К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. Т. I. Вып. I. Время и жизнь патриарха Евфимия Тырновского, 1898, London 1972 (=СПб., 1898), 24—141; **Beck, H. G.** Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München, 1977, 694—695; **Tachiaos, A. E.** Gregory Sinaites' Legacy to the Slavs: Preliminary Remarks. — в: Cyrillomethodianum, 7, 1983, 113—165; **Hisamitsu, E.** Gregorios Sinaites als Lehrer des Gebettes, Altenberge, 1994; **Podskalsky, G.** Theologische Literatur, 109 и т. н. και 210 и т. н.; **Γόννη, Δ.** Μοναχισμός και ήσυχασμός, 599—602; **Δεληκάρη, Α.** Άγιος Γρηγόριος ο Σιναΐτης. Η δράση και η συμβολή του στη διάδοση του ήσυχασμού στα Βαλκάνια. Η σλαβική μετάφραση του Βίου του κατά το αρχαιότερο χειρόγραφο, Θεσσαλονίκη, 2004; **Rigo, A.** Il monaco, la chiesa e la liturgia. I capitoli sulle gearchie di Gregorio il Sinaita, [La Mistica Christiana tra Oriente e Occidente, 4], Firenze 2005.

⁵ Повече за учението и възгледите на исихастите вж. **Кривошеин, В.** Аскетическое и богословское учение св. Григория Паламы. — в: Seminarium Kondakovianum, 8, 1936, 99—154; **Киприан (Керн), архим.** Духовные предки Святого Григория Паламы, (Опыт мистической родословной). — в: Богословская Мысль, 1942, 102—131; от същия автор, Les elements de la théologie de Grégoire Palamas. — в: Irénikon, 20, 1947, 6—33 и 164—193; **Χρήστου, Π.** Η έννοια τής διπλής γνώσεως κατά τόν Γρηγόριον Παλαμᾶν. — в: 'Επιστημονική 'Επετηρίς Θεολογικής Σχολής 'Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 7, 1962, 119—130; **L o s s k y, VI.** The Vision, 124 и т. н.; **Μαντζαρίδου, Γ.** Παλαμικά, Θεσσαλονίκη 1973; от същия автор, 'Ο Άγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς και τὸ ἔργο του. — в: Β' Συμπόσιο „Η Μακεδονία κατά τήν ἐποχή τῶν Παλαιολόγων“, Θεσσαλονίκη 14—20 Δεκεμβρίου 1992, Θεσσαλονίκη,

ките помежду им. От друга страна, улеснява превода и разпространението на множество трудове, главно от гръцки на славянски, като по този начин ускорява духовната синхронизация и хармонизация на славянския с гръцкия свят, който по това време бил по-развит от славянския. Разстоянието, което разделя двата свята, се стеснява и постепенно изчезва в исихастките монашески общности, където славянските монаси се осведомявали за новостите в гръцкото богословие и така можели да си сътрудничат с гръцките си съмишленици⁶.

И така, в началото на XIV век, когато исихасткото движение излиза от пределите си и придобива широка известност, и главно след втората половина на века, когато исихастите заемали високи църковни постове, най-напред при императора на Палеолозите, а после в България и Сърбия,

2002, 643—648; **Meyendorff, J.** *St. Gregory Palamas*, 108 и т. н.; от същия автор, *A Study*, 116 и т. н.; **Янакиев, К.** Светлината на исихазма. — В: Патриарх Евтимий, Съчинения. (съст. Кл. Иванова), С., 1990, 5—40; **Δεληκωστοπούλου, Ά.** 'Ηξέλιξη, 91 и т. н.; **Τσελεγγίδη, Δ.** Η συμβολή του αγίου Γρηγορίου Παλαμά στον ησυχασμό. Θεολογικές προϋποθέσεις της εν Αγίω Πνεύματι ζωής. — в: *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής. Νέα Σειρά. Τμήμα Θεολογίας. Τιμητικό αφιέρωμα στον Ομότιμο Καθηγητή Δημήτριο Τσάμη*, 14, 2004, 255—268.

⁶ Вж. **Ševčenko, I.** 'Επιστημονικά καὶ ψευδοεπιστημονικά βυζαντινά κείμενα στοὺς Ὁρθόδοξους Σλάβους. Παρατηρήσεις γύρω ἀπὸ τὴ διάδοσὴ τους. — в: *Βυζαντινά*, 13, 1985, 1221—1251; **Тахиаос, А.** — Е. Святые братья Кирилл и Мефодий просветители славян, Сергиев Посад, 2005, 179—209, където е представена пълната дискусия относно въпроса за библиографията. Както е известно, в хода на духовното освобождаване на славянския свят, определящ бил приносът на прочутите Ареопагитски съчинения, които превел монах Исайя през 1371 г. Вж. **Прохоров, Г. М.** Корпус сочинений с именем Дионисия Ареопагита в древнерусской литературе (Проблемы и задачи изучения. — в: *Труды отдела древнерусской литературы*, 31, 1976, 351—361; от същия автор, *Памятники переводной и русской литературы XIV—XV веков*, Ленинград, 1987, 5—59; **Станчев, Кр.** Концепцията на Превдо-Дионисий Ареопагит за образното познание и нейното разпространение в средновековна България. — в: *Старобългарска литература*, 3, 1978, 62—76; от същия автор, *Ареопагитският корпус в превода на Исай Серски. Археографски бележки.* — в: *Археографски прилози*, 3, 1981, 145—152; **Трифуновић, Ђ.** Писац и преводилац Инок Исаија. Крушевац 1980, **Podskalsky, G.** *Theologische Literatur*, 147—148.

възгледите им започнали да влияят все повече върху духовния и църковния живот през онзи период⁷.

Характерен е процесът на разпространение на исихазма в българското общество на XIV век и разширението на общественото влияние на исихастките идеи. Както е известно, принос за широкото разпространение и укрепване на исихазма в България има Теодосий Търновски (ок. 1300—

⁷ За главната роля на исихазма в живота на Православната църква през този период вж. **Χρήστου, Π.** *Περὶ τὰ αἴτια τῆς Ἠσυχαστικῆς ἔριδος.* — в: Γρηγόριος ὁ Παλαμάς, 39, 1956, 128—138; **Ταχιάου, Ἄ.** *Αἱ Ἐπιδράσεις τοῦ Ἠσυχασμοῦ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν ἐν Ρωσῖα, 1328—1406, Θεσσαλονίκη, 1962;* от същия автор, *Hesychasm as a Creative Force in the Fields of Art and Literature.* — в: *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle (Recueil des rapports du IVe Colloques serbo — grec. Belgrade 1985),* Belgrade, 1987, 117—123; от същия автор, *Ἡ ἐπίδραση τῆς ἡσυχαστικῆς θεολογίας στὸν σλαβικὸ κόσμο.* — в: *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς στὴν ἱστορία καὶ τὸ παρὸν (Πρακτικὰ διεθνῶν ἐπιστημονικῶν συνεδρίων Ἀθηνῶν, 13—15 Νοεμβρίου 1998, καὶ Λεμεσοῦ, 5—7 Νοεμβρίου 1999),* Ἰ. Μ. Βατοπαίδιου — "Ἁγιον Ὄρος", 2000, 491—499; **Podskalsky, G.** *Zur Gestalt und Geschichte des Hesychasmus.* — в: *Ostkirchliche Studien* 16 (1967), 15—32; от същия автор, *Theologie und Philosophie in Byzanz. Der Streit um die theologische Methodik in der spätbyzantinischen Geistesgeschichte (14./15. Jh.), seine systematischen Grundlagen und seine historische Entwicklung,* [Byzantinisches Archiv Heft, 15] München, 1977, p. 124 и т.н.; **Meyendorf f, J.** *St. Gregory Palamas,* 86 и т.н.; от същия автор, *A Study,* p. 42 и т.н.; **Clucas, L.** *The Hesychast Controversy in Byzantium in the Fourteenth Century: A Consideration of the Basic Evidence,* [Dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in History in University of California], Los Angeles, 1975; **Ταρνανίδη, Ἰ.** *Ἱστορία τῆς Σερβικῆς Ἐκκλησίας,* 56 и т.н.; от същия автор, *Ἱστορία τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας,* 81 и т.н.; **Ostrogorsky, G.** *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους,* (μετάφρ. Ἰ. Παναγόπουλος) том 3, Ἀθήνα, 1989, 207 и т.н.; **Στεφανίδου, Β.** *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον,* Ἀθήναι, 1990, 428 и т.н.; **Nicol, D.** *The Last Centuries of Byzantium 1261—1453,* Cambridge University Press, 1993, 210 и т.н.; **Χριστοφορίδη, Β.** *Οἱ ἡσυχαστικὲς ἐρίδες κατὰ τὸ ΙΔ' αἰῶνα,* Θεσσαλονίκη, 1993; **Κουτσούρη, Δ.** *Σύνοδοι καὶ θεολογία γιὰ τὸν ἡσυχασμό. Ἡ συνοδικὴ διαδικασία μὲ ἀφορμὴ τὴς ἡσυχαστικῆς ἐρίδος,* Ἀθήνα, 1997; **Γό ν η, Δ.** *Ἱστορία,* 82 и т. н. и 205 и т.н.; от същия автор, *Μοναχισμὸς καὶ ἡσυχασμὸς,* 587—614; **Φειδᾶ, Βλ.** *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία Β'. Ἀπὸ τὴν Εἰκονομαχία μέχρι τὴ Μεταρρύθμιση,* Ἀθήναι, 2002, 482 и т.н.; **Beck, H. G.** *Ἱστορία τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας στὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία,* (μετάφρ. Λ. Αναγνώστου) том 2, Ἀθήνα, 2004, 198 и т. н.

1363)⁸. Той е един от най-близките ученици на Григорий Синаит в Парория, а след смъртта на своя учител продължава делото му и станал най-ревностният разпространител на исихастките идеи по българските земи. Има много ученици, които посвещава в исихазма, и с тясно сътрудничество с Йоан Александър основава край Търново монашеска общност, която става един от най-важните духовни центрове в целия славянски свят⁹. Едновременно с това Теодосий има голямо въздействие върху църковния живот на България, особено при конфликта с еретиците, които в онзи период се появяват в Търново¹⁰. В житието му, което е важен извор за живота и делото му, се описват достатъчно детайлно исихастките му възгледи, както и въздействието, което имат в църковния живот на България.

Разобличаваща е реакцията на Теодосий и на учениците му в ред действия на Търновския патриарх (прекратяване споменаването на Константинополския патриарх, както и на други източни патриарси, приготвянето на миро от мощите на св. Димитър и св. Варвар, извършването на тайнството кръщение чрез напръскване, а не с тройно потапяне). Монасите исихасти, следвайки традициите на исихазма, които им налагат строгото съблюдаване на православната традиция, окачествяват тези

⁸ Сведения за личността и делото на Теодосий Търновски изследването черпи от Житието, което написва в негова памет Константинополският патриарх Калист I, съставено на средновековен български език. Вж. **Златарски, В.** Житие и жизни преподобнаго отца нашего Теодосия иже в Трънове постничествовавшаго, съписано светейшим патриархом Константина града кирь Калистом. — в: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 20, 1904, 1—41; Срв. **Киселков, В.** Житието на св. Теодосий Търновски като исторически паметник, С., 1926; **Гόβνη, Δ.** Τὸ συγγραφικὸν ἔργον, 69—120. По-подробно за Теодосий вж. **Радченко, К.** Религиозное, с. 169 и т. н.; **Сырку, П.** К истории, 141—255; **Киселков, В.** Житието на св. Теодосий Търновски като исторически паметник, С., 1926; от същия, Проуки и очерти по старобългарска литература, С., 1956, 151—159; **Podskalsky, G.** Theologische Literatur, 301—303.

⁹ Сведения за монашеската общност, която основава Теодосий и която става център на исихасткото движение в България, изследването черпи главно от два източника: от житието на самия Теодосий Търновски (**Златарски, В.** Житие Теодосия, гл. 11—12, 17—19), както и от Похвалното слово за Евтимий Търновски (Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак, (**П. Русев, и др.**), С., 1971, гл. 11—14, 136—143).

¹⁰ Авторът на житието на Теодосий Търновски посвещава на дейността му против еретиците общо седем глави (13, 14, 15, 17, 18, 19 и 20), в които се представя обстойно борбата му срещу еретическите групи, появили се в Търново през този период (**Златарски, В.** Житие Теодосия, 19—27).

действия като антиканонични. Така те предпочитат да влязат в конфликт с църковното ръководство, с Търновския патриарх, донасяйки за тези действия на съмишленика им — Константинополския патриарх Калист I (1350—1354 и 1355—1363), който, както е известно, отговаря с прословутото писмо, призовавайки Българската църква да премахне гореспоменатите нововъведения и да се върне към православната традиция¹¹. Заслужава да се отбележи, че Теодосий с няколко от най-близките си ученици пътува до Константинопол, за да се срещне лично с патриарх Калист I. Това е жест, който потвърждава според нас, независимо от обяснението, което се опитваме да дадем за това пътуване, мнението, че в съвестта на Теодосий и на учениците му взема превес поддържането на православната традиция и съхраняването на универсалното единство на Православната църква пред интересите на Българската църква¹².

¹¹ Писмото на патриарх Калист I „Πρὸς τοὺς ἐν τῷ τόπῳ τοῦ Τρινώβου εὐρισκομένους τιμιωτάτους μοναχοὺς καὶ λοιποὺς ἱερεῖς“ е единственият източник, който описва тези факти. Текста на писмото вж. Miklosich, Fr. — Müller, I. Acta et diplomata graeca mediae aevi. Sacra et profana, vol. I, Vindobonae 1860, 436—442, както и в старославянски превод: Сырку, П. Житие Григория Синаита, составленное Константинопольским патриархом Каллистом (Текст славянского перевода жития по рукописи XVI века и историко-археологическое введение), СПб., 1909. LVIII—LXIV, както и Darrouzès, J. Les registres des actes du patriarcat de Constantinople. Vol. I, Les actes des patriarches, Fasc. V, Les registres de 1310 a 1376, Paris, 1977, No 2442, 368—369. По този въпрос също вж. Радченко, К. Религиозное, 180—187; Сырку, П. К истории, т. 1, 278 и т. н.; Киселков, В. Патриарх калистовата грамота от 1355 година. [Отпечатъкът отъ Духовна култура, кн. 50] С., 1932; Ταρνανίδου, 'Ι. 'Η διαμόρφωσις τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας (864—1235), Θεσσαλονίκη, 1976, 159—170; Мечев К. Покровител на книжнината, С., 1977, 129—134; Събев, Т. Самостояйна народностна църква в средновековна България, С., 1987, 320 и т. н.; Златарски, В. Бил ли е прогласеният в 1235 г. Търновски патриарх зависим от цариградския? — В: История на българската държава през средните векове, том 3, Второ Българско царство, С., 1994 (= 1940), 596—602; Гόνη, Δ. Ἱστορία, 95—100.

¹² Относно причините, предизвикали изостряне на отношенията между Търновската и Вселенската патриархии, в Житието на Теодосий и Похвалното слово за Евтимий Търновски, описващи живота на двамата най-главни представители на исихазма в България през този период, не са запазени повече сведения. Известно е само пътуването на Теодосий и учениците му в Константинопол, както и аудиенцията им при патриарх Калист (по този въпрос вж. Златарски, В. Житие Теодосия, гл. 24—25, 31—32 и Похвално слово за Евтимий, гл. 15, 142—145). Точно обратното — писмото на патриарх Калист дава повече сведения, тъй като описва подробно причините за изострянето, което той отдава на антиканоничните действия на патриарха на Търново.

Духът на исихазма е лесно осезаем в живота и действията на всички ученици на Теодосий. Най-характерен обаче е случаят с Евтимий, който е издигнат за Търновски патриарх (1375—1393). Чрез Евтимий българите исихасти влизат в управлението на Българската църква¹³.

Изучавайки внимателно писателското и реформаторското дело на Евтимий, както и сведенията от Похвалното слово, написано от Григорий Цамблак, става ясно, че Евтимий като Търновски патриарх е спазвал точно исихастките идеи, установявайки правила за преустройството на Българската църква на основата на тези идеи. Делото му се развива в три направления: 1) духовно усъвършенстване и нравствено възрастване на паството му; 2) възраждане на литургичния живот на Българската църква с корекция на литургичните ѝ книги, съгласно прототипите на Константинопол и на Света Гора; 3) възстановяване на връзките между Българската църква с

¹³ Сведения за личността и делото на Евтимий Търновски изследването черпи от Похвалното слово, написано в негова памет от Григорий Цамблак. По този въпрос вж. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак, (Русев, П. и др.), С., 1971; Срв. Смядовски, Ст. Неизвестен препис на похвалното слово за патриарх Евтимий от Григорий Цамблак. — в: Български език, 5, 1978, 442—445. Повече за Евтимий Търновски вж. Попов, Хр. Евтимий, последен Търновски и Трапезицки патриарх (1375—1394), Пловдив, 1901; Маринов, Д. Евтимий Патриарх Търновски. Животът и духовно обществената му деятелност, Варна, 1905; Цанков, Ст. Патриарх Евтимий, С., 1906; Величков, К. Патриарх Евтимий, живота му, страданията и смъртта в Бачковският манастир „Св. Богородица“, Пловдив, 1907; Киселков, В. Патриарх Евтимий, С., 1938; от същия, Проуки, 172—208; Диневков, П. Евтимий Търновски. — в: История на българската литература (под ред. на В. Велчев и др.), С., 1962, 285—307; Богданов, И. Патриарх Евтимий. Книга за него и неговото време, С., 1970; Калев, Д. Богослужебна прослава на св. патриарх Евтимий. — в: Духовна култура, 50, 1970, 5/6, 25—32; Иванова, Кл. Патриарх Евтимий, С., 1986; Hebert La Bauve, M. Hesychasm, Word-Weaving, and Slavic Hagiology. The Literary School of Patriarch Euthymius, München, 1992; Кънчева, Ст. Свети Евтимий, Патриарх Търновски и исихазмът. — в: Духовна култура, 74, 1994, 9, 15—23; Петканова, Д. Старобългарска литература IX—XVIII век, С., 1997, 433—463; Podskalsky, G. Theologische Literatur, 308—322 и 330 и т. н.; Ταρνανίδη, Ι. Στη Βουλγαρία του 14^ο αιώνα. Ο Ευθύμιος Τυρνόβου. — в: Σελίδες από την εκκλησιαστική γραμματεία των Σλάβων, Θεσσαλονίκη, 2004, 297—318; Ευαγγέλου, Η. Γλωσσικές και εκκλησιαστικές μεταρρυθμίσεις στη Βουλγαρία τον 14^ο αιώνα. Η συμβολή του πατριάρχη Τυρνόβου Ευθυμίου, Θεσσαλονίκη 2002.

Вселенската патриаршия в съответствие с духа на писмото на патриарх Калист I¹⁴.

Всъщност Евтимий чрез делото си се опитва да възвърне единството в Българската църква. По този начин се изправя пред нравствените и духовни нужди на паството си, което той се опитва да усъвършенства и да издигне, като същевременно застава срещу еретическите отклонения, с цел да се установи вътрешното единство на Българската църква. Едновременно с това, с възстановяването на църковния живот и въвеждането на литургичния типик, по който се служи в Константинопол и Света гора, патриарх Евтимий се опитва да постигне литургично единство между славяноговорещия и гръцкоговорещия свят. С възстановяването на каноничната връзка на Българската църква с Вселенската патриаршия (съгласно с принципите в писмото на патриарх Калист) той полага усилия да възвърне единството във връзките на двете Църкви.

Упоритото старание на Евтимий да възстанови единството както в Българската църква, така и във външните ѝ връзки с Константинополската патриаршия, следва да се потърси в перспективата на християнската

¹⁴ По-подробно за реформаторското дело на Евтимий Търновски вж. **Киселков, В.** Патриарх Евтимий, С., 1938; от същия, Проуки, 172—208; **Вранска, Цв.** Стилни похвати на Патриарх Евтимий. — в: Сб. БАН, 37, 1942, 2; **Нанков, С.** Търновска или Евтимиевата редакция на църковно-богослужебните книги. — в: ГДА „Св. Климент Охридски“, 11 (37), 1961—1962, 6, 221—255; **Динев, П.** Евтимий Търновски, 285—307; **Калев, Д.** Богослужебна прослава, 25—32; **Чифлянов, Бл.** Богослужебната реформа на Патриарх Евтимий. — в: *Studia Balkanica*, 8974, 31—41; **Харалампиев, И.** За основните принципи на езиково-правописната реформа на Патриарх Евтимий. — в: Български език, 29, 1979, 22—30; от същия, Основни синтактични черти в езика на Евтимий Търновски (към въпроса за Евтимиевата езикова реформа). — в: Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“, Филологически ф-т, 21, 1986, 2, 97—117; от същия, Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски, С., 1990; **Давидов, А.** Към характеристиката на Евтимиевата реформа. — в: Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“, Филологически ф-т, 21, 1985/1986, 2, 69—92; **Измирлиева, В.** Жанрови трансформации в агиографската проза на Патриарх Евтимий, връзката увод — жанрова концепция. — в: Старобългарска литература, 23/24, 1990, 13—33; **Hebert La Vaue, M.** *Nesychnism*, 35 и т. н.; **Кънчева, Ст.** Свети Евтимий, 15—23; **Кенанов, Д.** Ораторската проза на Патриарх Евтимий Търновски, В. Търново, 1995; от същия, Евтимиевата метафрастика. Път и мисия във времето, В. Търново, 1999; **Петканова, Д.** Литература, 433—463; **Станков, Р.** Исихазмът, стилът „плетение словес“ и езиково-правописната реформа на Патриарх Евтимий, С., 1999; **Ταρνανίδη, Ι.** *Στη Βουλγαρία του 14^ο αιώνα*, 297—318; **Ευαγγέλου, Η.** *Μεταρρυθμίσεις*, 85 и т. н.

универсалност, която прокарват привържениците на исихазма, не само в България, но и във Византия. Тази перспектива, разбира се, не се ограничава само в границите на църковното пространство, но достига до политическия живот на народите в областите, където, както изглежда, привържениците на исихазма смятали църковното единство като предпоставка за политическо единство, за да се реализира идеята за християнския универсализъм като историческа реалност, а не като неясна метафизическа надежда.

Стремежът към политическо единство заедно с чисто църковните и духовни цели е очевиден, според нас, в книжовното дело на Евтимий Търновски. Особено когато възхвалява Търново като благословен и закрилян от Бога град на царете, който се отличава от всички градове в България¹⁵, а също така и когато възпява цар Иван Шишман като благочестив владетел и закрильник на Църквата¹⁶. В един период, когато Българската държава е разделена на по-малки царства, които си съперничат, тази позиция на патриарха на Българската църква ясно показва политическа му воля за обединението на Българската държава и за надмощие на властта на законния цар, чийто престол се намира в Търново и който е наследник на славните царе в миналото¹⁷.

Подобна политическа намеса от страна на Вселенската патриаршия, която е отразена в два документа на патриарсите Калист I и Филотей Кокин (1354—1355 и 1364—1376), ни убеждава за политическото разпространение на възгледите за единство, което споделяли всички, в това

¹⁵ Характерно е това, което пише Евтимий в житието на св. Филотея, в Похвалното слово в чест на св. Йоан Поливотски и главно в Службата на преп. Теофана (Kałuźniacki, E. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393), London 1971 (= Vienna 1901), 95, 201—202 и съответно 274—275).

¹⁶ Вж. в Похвалното слово на Евтимий в чест на светите Константин и Елена, което произнася пред цар Иван Шишман (Kałuźniacki, E. Werke, 145—146).

¹⁷ Повече за положението, в което се намирала българската държава в този период, вж. Недев, Н. Върху историята на видинското царство, Видин, 1914; Dinić, M. The Balkans. — в: The Cambridge Medieval History. Vol. IV. The Byzantine Empire. Part I. Byzantium and its Neighbours, (ed. by J. M. Hussey), Cambridge, 1966, 537 и т.н.; Гюзелев, В. Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII — началото на XV век), С., 1995, 41 и т.н.; Мутафчиев, П. — Мутафчиева, В. История на българския народ, от наченките на човешки живот по нашите земи до Българското възраждане, С., 1998, 288 и т.н.; Божилов, И. — Гюзелев, В. Том 1. История на средновековна България VII—XIV век, С., 1999, 544 и т.н.; от същия, История на Добруджа. Том 2, Средновековие, В. Търново, 2004, 227 и т.н.

число и исихастите. Първият документ е един Акт (Πρᾶξις) на патриарх Калист I от 1335 година¹⁸. С него патриархът дава разрешение и благоприятията си за брака между наследника на Йоан V Палеолог (1341—1391), Андроник, и дъщерята на българския цар Йоан Александър (1331—1371), Кераца, като акцентира, че това е от важно значение за съюза между ромеите и българите срещу турците, които застрашавали независимостта им.

Вторият документ е Питакион на патриарх Филотей Кокин от 1364 година, който е издаден в периода, когато цар Йоан Александър разтрогва съюза с Йоан V Палеолог и се опитва да се сближи с отоманите, съюзявайки се с тях¹⁹. В този документ патриархът се намесва по един чисто дипломатически въпрос, като пише на българския владетел, че трябва да уважи съюза с императора и да не пристъпва към разтрогването му, в полза на православните ромеи и българи.

От написаното по-горе става ясно, че исихастите от XIV век приемат и разпространяват последователно идеята за единство на православните народи на Балканите не само на духовно, културно и църковно ниво, но и на политическо, давайки по този начин завършен вид на копнежа за християнската икумена²⁰. За съжаление, към този копнеж остават равнодушни владетелите в областта, които прахосват силите си за напразни конфликти помежду им²¹. Този факт не им позволява да забележат

¹⁸ Този документ е запазен със заглавие: „Πρᾶξις συνδικῆ ἡ γεγонуῖα περὶ τῆς συμπενθερίας τοῦ αὐτοκράτορος τῶν Ῥωμαίων, Ἰωάννου του Παλαιολόγου, καὶ τοῦ βασιλέως τῶν Βουλγάρων, κῦρ Ἰωάννου Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀσάνη, ἐπὶ τε τῷ βασιλεῖ κῦρ Ἀνδρονίκῳ τῷ υἱῷ τοῦ βασιλέως Παλαιολόγου, καὶ τῆ θυγατρὶ τοῦ βασιλέως τῶν Βουλγάρων“. Miklosich, Fr. — Müller, I. Acta et Diplomata, vol. I, 432—433 и Darrouzès, J. Les registes. Vol. I, № 2381, 316—317.

¹⁹ Miklosich, Fr. — Müller, I. Acta et Diplomata, vol. I, 453—454 и Darrouzès, J. Les registes. Vol. I, № 2464, 389—390.

²⁰ По-обстойно вж. Obolensky, D. The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500—1453, Weidenfeld and Nicolson, 1971.

²¹ Относно положението, в което се намирала българската държава в този период, вж. бележка 17. За политическото положение, което се създава в периода на Палеолозите, вж. Hadjopoulos, D. Le premier siège de Constantinople par les Ottomans (1394—1402), [Thèse présentée a la Faculté des Etudes Supérieures en vue de l'obtention du grade de Ph. D.] Université de Montréal, 1980; Ostrogorsky, G. Ἱστορία, 166 и т. н.; Nicol, D. The Last Centuries, 93 и т. н.; Караγιαννόπουλου, I. Το βυζαντινὸ κράτος, Θεσσαλονίκη, 1996, 249 и т. н.; Κατσώνη, Π. Μια επταετία κρίσιμων γεγονότων. Το Βυζάντιο στα έτη

навреме заплахата, идваща от постепенното, но трайно настъпление на отоманите, които веднага след укрепване на присъствието си, успели да разпрострат властта си в цялата област²².

1366–1373 (η διαμάχη του Ανδρονίκου και Ιωάννη Ε΄ των Παλαιολόγων), [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 33] Θεσσαλονίκη, 2002. За положението, в което се намирала сръбската държава, вж. **Dinić, M.** “The Balkans”, 540–541; **Срејовић, Др.** и др., Историја српског народа. Прва књига. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371), Београд, 1981, 566 и т. н.; **Durham, Th.** Serbia. The Rise and Fall of a Medieval Empire, York 1989, 81 и т. н.; **Ostrogorsky, G.** ‘Ιστορία, 233; **Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου, Μ.** Οι βαλκανικοί λαοί κατά τους μέσους χρόνους, Θεσσαλονίκη, 1992, 217–218; **Soulis, G.** The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and his successors, [Ἐταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ – Κέντρον Ἐρεῦνης Βυζαντίου, 2] Ἀθήναι 1995, 156 и т. н.

²² Повече за появата на отоманите в областта и развитието на мощта им вж. **Γεωργιάδου – Ἀρνάκη, Γ.** Οἱ Πρῶτοι Ὀθωμανοί. Συμβολή εἰς τὸ πρόβλημα τῆς πτώσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (1282–1337), [Texte und Forschungen zur Byzantinisch – Neugriechischen Philologie, Nr. 41] Ἀθήνα, 1947; **Vryonis, Sp.** The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century, University of California Press 1971; от същия, Byzantina kai Metabyzantina. Vol. 2. Studies on Byzantium, Seljuks, and Ottomans. Reprinted Studies, Malibu, 1981; **Sugar, P.** Southern Europe under Ottoman Rule, 1354–1804. A History of East Central Europe, Vol. V, University of Washington Press 1983, **Lindner R. P.**, Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia, [Indiana University Uralic and Altaic Series, 144] Bloomington, 1983; **Ostrogorsky, G.** ‘Ιστορία, 181 и т. н.; **Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου, Μ.** Οι βαλκανικοί λαοί, 17 и т. н.; **Σαββίδη Α.**, Σελίδες από τη βαλκανική αντίδραση στην οθωμανική επέκταση κατά τους 14° και 15° αιώνες. Ουγγλέσης – Ουνυάδης – Καστριώτης – Κλαδάς, Αθήνα, 1991; **Ιναλτζίκ, Χ.** Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική περίοδος 1300–1600, (прев . Μ. Κοκολάκη), Αθήνα, 1995; **Καραγιαννόπουλου, Ι.** Το βυζαντινό κράτος, 251 и т. н.; **Mc Carthy, J.** The Ottoman Turks. An Introductory History to 1923, Longman, 1997.